

НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКА МІЖМОВНА ЕНАНТІОСЕМІЯ

Кійко С. В., Басняк Т. А.

ВСТУП

Під енантіосемією (від гр. *enantios* – протилежний і *sema* – знак) розуміють розвиток протилежних значень у семантичній структурі однієї й тієї ж мовної одиниці, наприклад: *ажур* (фр. *a jour* – тимчасове, на один день, з дірками/витончена робота), *позичати* (давати/брати на певний час). Це досить незвичне і мало вивчене явище порівняно з іншими лексико-семантичними процесами – полісемією, антонімією, синонімією, омонімією.

Як правило, дослідження енантіосемії проводили в межах однієї мови як внутрішньомовної енантіосемії¹ або близькоспоріднених мов як міжмовної енантіосемії². Нас цікавить явище енантіосемії серед далекоспоріднених мов, а саме німецької й української. Крім того, більшість авторів констатує лише факт наявності енантіосемії, не досліджуючи причини її виникнення, різноманітність семантичних типів протиставлення у структурі слова тощо. Тому метою нашого дослідження є системний опис міжмовних німецько-українських енантіосемізмів, який передбачає вирішення таких завдань: 1) визначити якісний і кількісний склад міжмовної німецько-української енантіосемічної лексики; 2) виявити основні семантичні типи і різновиди протиставлень у структурі міжмовних енантіосемізмів; 3) встановити причини появи міжмовних енантіосемізмів.

1. Явище енантіосемії у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників

Щодо статусу енантіосемії досі немає одностайної думки. Деякі вчені вважають її проявом внутрішньослівної антонімії³, інші відносять

---

¹ Гочев Г. К вопросу о парадигматической типологии лексико-семантических вариантов многозначного слова. *Ежегодные лингвистические чтения. Сборник научных трудов, посвященный 40-летию юбилею Великотырновского университета*. Тырново : Унив. изд-во им. Святых Кирилла и Мефодия, 2004. С. 19–25; Abel C. Über den Gegensatz der Urworte. Leipzig : Verlag von Wilhelm Friedrich, 1884. 65 S.

² Балалыкина Э.А. Семантические законы и история слов. *Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект*. Казань : Казан. гос. ун-т, 2004. С. 31–38; Бунчич Д. Энантисемия внутриязыковая и межъязыковая как проблема коммуникации. URL: <http://www.uni-bonn.de/~dbuncic>.

³ Новиков Л.А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике). Москва : Наука, 1973. С. 182; Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. С. 143.

енантіосемію до часткового вияву омонімії⁴ або конверсивних відношень⁵. Наявне також трактування енантіосемії як комбінації омонімії та антонімії або одного зі способів вияву багатозначності⁶.

Перші дослідники енантіосемії – В. Шерцль та К. Абель – вважали джерелом її появи особливості мислення первісних людей, яке будувалося на протилежностях⁷. Так, давньоісландські лексеми, що позначають воду й вогонь, походять від одного кореня: д.-ісл. *vagr* – «вогонь» і «море» одночасно⁸. Аналогічне явище спостерігається і в інших давньогерманських та індоєвропейських мовах: гот. *fon* «вогонь», *fani* «болото»; дпрус. *panno* «вогонь», *pannen* «болото», грец. *pur* «вогонь», лит. *purvas* «калюжа, болото». Вода й вогонь у міфах стародавніх германців були «об'єднані» в процесі створення світу із початкового Хаосу, і це відобразилось у єдності їх вербального позначення. У назві явищ дійсності вирішальну роль відігравали не об'єктивні ознаки предмета, а його місце в образній космогонічній картині світу. На цій підставі стверджувалося, що енантіосемізм поширені тільки в мовах примітивних народів, а їх наявність у сучасних розвинених мовах слід розглядати як мовний атавізм, «певні релікти семантики давніх коренів»⁹. При цьому енантіосемія вважається неповноцінним і непродуктивним явищем¹⁰, що заважає комунікації ще більшою мірою, ніж омонімія.

Але незважаючи на таке трактування, явище енантіосемії досить поширене у сучасних розвинених мовах. Так, з німецького молодіжного жаргону можна навести цілу низку прикметників-енантіосемізмів, протилежні значення яких зафіксовані у тлумачних словниках, напр.: *ätzend* (огидний, бридкий / чудовий, надзвичайний),

---

⁴ Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. Москва : Наука, 1972. С. 154.

⁵ Гочев Г. К вопросу о парадигматической типологии лексико-семантических вариантов многозначного слова. *Ежегодные лингвистические чтения. Сборник научных трудов, посвященный 40-летию юбилею Великотырновского университета*. Тырново : Унив. изд-во им. Святых Кирилла и Мефодия, 2004. С. 21–22.

⁶ Бунич Д. Энантисемия внутриязыковая и межъязыковая как проблема коммуникации. С. 1. URL: <http://www.uni-bonn.de/~dbuncic>.

⁷ Abel C. Über den Gegensinn der Urworte. Leipzig : Verlag von Wilhelm Friedrich, 1884. 65 S.

⁸ Holthausen F. Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen, Altnorwegisch-isländischen einschließlich der Lehn- und Fremdwörter sowie der Eigennamen. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht. 1948. S. 329.

⁹ Новиков Л.А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике). Москва : Наука, 1973. С. 192.

¹⁰ Хрестоматия по истории русского языкознания / Под ред. Ф.П. Филина. Москва, 1973. С. 259–264.

fett (товстий, жирний, гладкий / *Jugendspr.* видатний, чудовий / *landsch. salopp* п'яний), *geil* (хтивий, пожадливий / *Jugendspr.* величний, чудовий, грандіозний), *höllisch* (пекельний, жахливий / могутній, сильний, міцний), *irre* (божевільний / надзвичайний), *krass* (різкий, грубий / екстремальний, захопливий). Е.А. Балалікіна виявила в російській літературній мові близько 240 слів з протилежним значенням типу *вовек* (завжди, вічно / ніколи), *лихой* (сміливий / злий), *наверное* (обов'язково, без сумніву / приблизно), *одолжить* (дати в борг / взяти в борг), *славить* (хвалити / розповсюджувати погані чутки) тощо¹¹. Т. Федоренко нараховує в українській мові майже 2 тисячі лексичних одиниць, які мають семи, протиставлені за однією чи більше диференційними ознаками, наприклад: *злітати* (підійматися в повітря / спускатися на щось), *круча* (гора / глибоке місце в річці), *виходити* (йти геть / з'являтися) тощо¹².

Наявність у сучасних мовах такої кількості енантіосемізмів, особливо у розмовному варіанті, заставляє вважати це явище одним із закономірних шляхів розвитку значень. Ще К. Абель приписав поняттю протилежності статус універсального закону: «З того часу, як Спіноза услід за Арістотелем сформулював тезу *omnis determinatio est negatio*, філософія розглядає протилежність як логічну аксіому: властивості і характеристики предметів розпізнаються завдяки їх протиставленню. Якщо б завжди було світло, то ми б не розрізняли світло і темряву, і не мали б здатності чи навіть приводу для їх розрізнення»¹³. При цьому порівняння з протилежним явищем залишалося довгий час наявним у свідомості людей, що й зумовило появу в одному й тому ж слові взаємовиключних понять. З цього приводу Е. Кассієр зазначає: «Насправді у мові кожне значення пов'язане з його протилежністю, а кожний смисл – з антагонічним смислом. Лише в поєднанні з ними слова і смисли адекватно відображають буття»¹⁴. Цю тезу підтверджує також положення З. Фрейда про те, що протилежності пов'язані між собою сильною поняттєвою спорідненістю і у психологічних асоціаціях

---

¹¹ Балалыкіна Э.А. Семантические законы и история слов. *Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект*. Казань : Казан. гос. ун-т, 2004. С. 34.

¹² Федоренко Т.А. Энантисемия в современном украинском языке : авт. ... дисс. канд. фил. наук : 10.02.02. Киев, 1989. С. 2.

¹³ Abel C. Über den Gegensinn der Urworte. Leipzig : Verlag von Wilhelm Friedrich, 1884. S. 54.

¹⁴ Cassirer E. Philosophie der symbolischen Formen. Teil I: Die Sprache. Hamburg : Felix Meiner, 2010. S. 58.

стоять завжди поруч¹⁵. Можна припустити, що слова з антонімічними лексико-семантичними варіантами у їх структурі спочатку мали набагато ширше значення, яке охоплювало обидві протилежності. Так, лат. *altus* об'єднує значення «високий» і «глибокий», як-от: *altus mons* «висока гора», *altus puteus* «глибокий колодязь». Вважають, що лат. *altus* вживалося спочатку для позначення довгого відрізка, лінії чи відстані у вертикальному напрямі.

З погляду когнітивної лінгвістики в основі енантіосемії лежать когнітивні процеси протилежно спрямованого конотативного зміщення значення. У цьому разі мовний знак може позначати два антонімічні концепти одним словом. Як і будь-які інші види амбівалентності мовного знака, енантіосемія базується на різних концептах, які перетинаються в одному формативі¹⁶. Іншими причинами появи енантіосемії вважають іронію, уникнення табу і пов'язане з цим явище евфемізації¹⁷. Так, іронічне вживання франц. *douter* «сумніватися» привело до лексикалізації значення «припускати; вважати ймовірним», як-от: *je m'en doute* «(ірон.) я сумніваюся в цьому» → «я не маю жодних сумнівів». Концепт «повія» виражений у романських мовах іронічно як італ. *mammola* «сором'язлива жінка», порт. *filha-de-santo* «дочка святого», франц. *respectueuse* «поважна пані», а також евфемістично як італ. *benefattrice* «благодійниця», італ. *serva di Dio* «слуга Господа», франц. *religieuse* «монахиня» тощо. Наведені приклади вказують на те, що реалізація ілюкутивних намірів мовця веде до конвенціоналізованого перетворення значення на антонімічне йому, за якого початкове значення не зникає.

Однак у разі розгляду енантіосемії деякі лінгвісти виступають за розрізнення прагматичного і семантичного рівнів. Так, на думку Б. Вімера, енантіосемія у вузькому значенні стосується лише лексикалізованих автоантонімів, тобто таких випадків, коли розвиток антонімічних значень базується на контрастивних асоціаціях між денотатами. Автоконверсиви на кшталт нім. *leihen* «дати в борг; взяти в борг» автор не вважає енантіосемізмами, оскільки тут аргументативна схема для одного й того ж денотата (чи ситуації) профілюється на синтаксичному рівні по-різному. Крім того, слід розмежовувати випадки виникнення антонімічних значень у результаті іронії чи

---

¹⁵ Freud S. Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. Teil 1: Vorlesung I-IV. Leipzig: Heller & Cie, 1916. S. 23.

¹⁶ Panasiuk I. Kulturelle Aspekte der Übersetzung: Anwendung des ethnopsycholinguistischen Lakunen-Modells auf die Analyse und Übersetzung literarischer Texte. Münster: Lit, 2005. S. 139.

¹⁷ Blank A. Prinzipien des lexikalischen Bedeutungswandels am Beispiel der romanischen Sprachen. Tübingen: Niemeyer, 1997. S. 220–228.

евфемізації від появи протилежних значень без такого ілокутивного механізму, оскільки іронічне чи евфемістичне вживання слова супроводжується певними інтонаційними особливостями¹⁸.

На противагу цьому підходу енантіосемія у широкому значенні трактується як універсальна властивість полісемічних слів виражати у своїй структурі антонімічні значення, а протилежність значень розглядається як семантичне явище¹⁹. Такий підхід передбачає, що синтаксична функція енантіосемічних значень у складі одного й того слова повинна бути ідентичною. Це стосується насамперед дієслів, для яких необхідні однакові допоміжні дієслова і валентність, тобто ідентичні відмінки для аргументів і здебільшого для прийменників у випадку прийменникового додатка. Для прикметників важливо, щоб енантіосемічні ЛСВ мали схожі категорії, зокрема, ступені порівняння. З огляду на викладене вище П.Р. Лутцайер розрізняє п'ять типів протилежних значень:

1) протиставлення несумісного типу, за якого окремі значення є контрарними, як-от: *für* зі значеннями «для, задля, заради» (*Treppensteigen ist gut für die Gesundheit*) і «від, на противагу чомусь» (*nimm diese Tropfen für Augenbeschwerden*);

2) протиставлення антонімічного типу, за якого йдеться про здатну до градації мовну одиницю, окремі значення якої є контрарними. У німецькій мові цей вид поширюється, як правило, на прикметники, як-от: *elend* зі значеннями «вбогий, жалюгідний» (*sie führt am Rande der Gesellschaft ein elendes Auskommen*) і «(особливо) великий, сильний» (*sie leidet unter elenden Kopfschmerzen*).

3) протиставлення комплементарного типу, коли відповідні ЛСВ є контрадикторними, як-от: прийменник *um* зі значеннями «траєкторія поза орієнтиром» (*Weiden stehen um den Teich*) і «траєкторія всередині орієнтира» (*sie schwimmt um den Teich*);

4) протиставлення конверсивного типу, коли мовна одиниця має контрарні ЛСВ з ідентичними аргументами, як у векторних дієслів на кшталт *leihen*;

5) протиставлення реверсивного типу, коли лексична одиниця має контрарні ЛСВ, які стосуються чітко виражених початкових і кінцевих станів, як-от: *aufrollen* зі значеннями «з'єднати, зібрати,

---

¹⁸ Wiemer B. Zur Enantiosemie im strikten Sinne: zwischen Pragmatik und (lexikalischer) Semantik. *Aspekte, Kategorien und Kontakte slavischer Sprachen: Festschrift für Volkmar Lehmann zum 65. Geburtstag.* / Hrsg. von B. Brehmer, K. Fischer, G. Krumbholz. Hamburg : Kovač, 2008. S. 404.

¹⁹ Lutzeier P.R. Wörterbuch des Gegensinns im Deutschen. In 3 Bd. Berlin, Boston : De Gruyter, 2007. Bd. 1. S. 15.

укомплектувати» (*der Film muss erst aufgerollt werden*) і «розгорнути, розформувані» (*der rote Teppich ist für den Staatsbesuch aufgerollt*)²⁰.

Виявлення і детальний аналіз різних типів протиставлень дозволили П.Р. Лутцейеру віднайти близько 6000 енантіосемізмів на матеріалі німецької мови й охарактеризувати їх з огляду на контрарні, комплементарні, контрадикторні, реверсивні та інші принципи протиставлення. Запропонований автором підхід до аналізу внутрішньослівної енантіосемії можна застосувати також під час аналізу міжмовних енантіосемізмів.

На міжмовному рівні явище енантіосемії спостерігають особливо часто в близькоспоріднених мовах. Так, Д. Бунчич, досліджуючи міжмовні омоніми в слов'янських мовах, наводить велику кількість «псевдодрузів перекладача» з протилежними значеннями на кшталт рос. *запомнить* «запам'ятати» і пол. *zapomnieć* «забути», рос. *криминалист* «слідчий, спеціаліст з криміналістики» і пол. *kryminalista* «злочинець». На думку автора, значна кількість міжмовних енантіосемізмів постала в результаті протилежно спрямованого розвитку значень, наприклад, паралельного звуження значення в різних напрямках, як-от: рос. *вонь* «поганий запах» і пол. *woń* «аромат» з нейтрального старослов. **voni* «запах». Старослов. **tača*, яке початково позначало будь-які небесні явища, отримало в різних мовах відмінне конотативне забарвлення, як-от: негативне у рос. *туча* «хмара», серб. *тича* «град» і позитивне в польськ. *tecza* «веселка».

У деяких випадках до виникнення енантіосемії причетний паралельний словотвір за допомогою формально ідентичного морфологічного матеріалу. Так, додавання до старослов'янського дієслова **po-miniti* «згадувати» префікса **za-* з різними значеннями (початку дії і заперечення) призвело до міжмовної енантіосемії російського і польського дієслів: рос. *запомнить* «запам'ятати», польськ. *zapomnieć* «забути». Інший приклад міжмовних енантіосемізмів рос. *урод* «виродок» (<*q-rod-u*) і польськ. *uroda* «врода, краса» (<*u-rod-a*) базується на випадковому збігу обох префіксів тощо²¹. Д. Бунчич вважає, що на міжмовному рівні трапляється значно більше енантіосемізмів, ніж у межах однієї мови, що зумовлене відсутністю механізмів усунення енантіосемії між двома мовами. Проте точних даних зустріваності енантіосемії автор не наводить²².

---

²⁰ Lutzeier P.R. Wörterbuch des Gegensinns im Deutschen. In 3 Bd. Berlin, Boston : De Gruyter, 2007. Bd. 1. S. 17.

²¹ Бунчич Д. Енантіосемія внутриязыковая и межъязыковая как проблема коммуникации. URL: <http://www.uni-bonn.de/~dbuncic>.

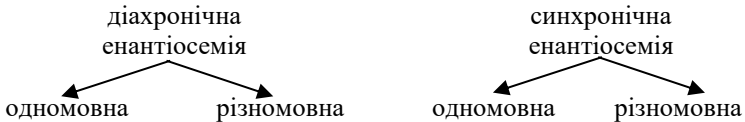
²² Там само.

2. Матеріал і методи дослідження

Матеріалом нашого дослідження слугувала суцільна вибірка німецько-українських міжмовних омонімів зі словника «Новий німецько-український та українсько-німецький словник» за редакцією Е. Лисенко²³. Додатково використовувалися дані тлумачних словників сучасної німецької мови – Duden²⁴ і української літературної мови за редакцією В. Яременка та О. Сліпушко²⁵. Для встановлення етимологічних джерел досліджуваних міжмовних енантіосемізмів були додатково залучені етимологічні словники німецької²⁶ та української мов²⁷. Загальна кількість досліджуваних одиниць становить 2172 пари міжмовних омонімів, з них 158 міжмовних енантіосемізмів.

Опис енантіосемічної лексики вимагає комбінованого застосування різних методів. В основу дослідження покладено описовий метод з використанням прийомів опозиційного аналізу. Енантіосемічні лексеми відбиралися з погляду традиційного визначення протилежності, в основі якого лежить екстралінгвістична співвіднесеність з оточуючою дійсністю. Для встановлення семантичних типів енантіосемізмів використовувався компонентний аналіз, який проводився з урахуванням словникових тлумачень у разі виділення полярних лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) досліджуваних одиниць.

Якщо енантіосемії можна схематично подати як декілька бінарних опозицій:

Діахронічна енантіосемії є результатом зміни значення слова за певний проміжок часу, за якого початкове і кінцеве значення сприймаються як протилежні. Прикладом діахронічної одномовної енантіосемії можуть служити двн. *sleht* (простий; дружній) і нім. *schlecht* (поганий), а діахронічної різномовної енантіосемії – лат. *hostis*

²³ Новий німецько-український, українсько-німецький словник: 60 тисяч слів та словосполучень. 2-ге вид. / За ред. Е.І. Лисенко. Київ : Вид-во А.С.К., 2004. 1024 с.

²⁴ Duden. Deutsches Universalwörterbuch / Hrsg. von G. Drosdowski. 2. völlig neu bearb. Aufl. Mannheim–Wien–Zürich : Dudenverlag, 1989. 1816 S.

²⁵ Новий тлумачний словник української мови в 4-х томах (42000 слів) / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконті, 1999. 910 с., 911с., 927 с., 941 с.

²⁶ Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Bearb. von E. Seebold. 23. Aufl. Berlin : de Gruyter, 1995. 921 S.

²⁷ Етимологічний словник української мови: у 7 томах / За ред. О.С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1982–2003. 630 с., 569 с., 620 с., 652 с.

(ворог) і нім. *Gast* (гість), лат. *pravus* (негідний, зрадливий, мінливий) і нім. *brav* (добрий, славний, порядний).

Суть синхронічної різномовної енантіосемії полягає в тому, що ідентичному або подібному плану вираження в зіставлених мовах відповідає полярний зміст. Формально це співвідношення можна передати так:

$$L1 \frac{X}{Y} = L2 \frac{X}{AntiY},$$

де L1 – одна мова, L2 – інша мова, X – план вираження, Y – план змісту.

Якщо ввести до формули дані про час, то отримаємо формальне вираження діахронічної різномовної енантіосемії:

$$L1(t1) \frac{X}{Y} = L2(t2) \frac{X}{AntiY},$$

де L1 – одна мова, L2 – інша мова, X – план вираження, Y – план змісту, t – час.

Розглянемо варіанти синхронічної різномовної енантіосемії на прикладі німецької і української мов.

3. Особливості німецько-української міжмовної енантіосемії

Проаналізуємо словникові статті енантіосемізмів на прикладі іменників нім. *die Revanche* і укр. *ревани*:

1. Revanche, die; -, -n [frz. *revanche*, zu: (se) *revancher*, *revanchieren*]: 1. (*veraltend*) Vergeltung für eine erlittene [militärische] Niederlage; 2. das Sichrevanchieren; 3. Gegendienst, Gegenleistung für etw.; 4. (*Sport, Spiel*) a) Chance, eine erlittene Niederlage bei einem Wettkampf in einer Wiederholung wettzumachen: b) Rückkampf, Rückspiel, bei dem eine vorangegangene Niederlage wettgemacht werden soll

реванш, у. **1.** Відплата за поразку, невдачу, програш і т.ін. у чому-небудь. **2.** Вирівняння рахунку (у спорті). *Брати (взяти, давати) ревани* – відплачувати за поразки, невдачі, програш і т. ін. у чомусь

Якщо порівняти словникові статті нім. *die Revanche* і укр. *ревани*, легко помітити, що спільними для цих міжмовних омонімів є значення «відплата за поразку, невдачу програш» (ЛСВ № 1 і 2 для нім. *die Revanche* і ЛСВ № 1 для укр. *ревани*) та «вирівняння рахунку» (ЛСВ № 4 у німецькому і № 2 в українському слові). Але семантика німецького іменника *die Revanche* включає в себе позитивний оціночний

елемент – „Gegendienst, Gegenleistung für etw.” (відплата за послугу), наприклад: *als Revanche für ihre Hilfe lud er alle zu einem Fest ein*. Іншими словами, один і той самий денотат відображається в двох значеннях німецького енантіосемічного слова *die Revanche*, відзначених протилежними оціночними знаками. Нейтральне значення – «плата», але в першому і другому ЛСВ значення відзначене знаком «мінус» (*помста*), а в третьому – «плюс» (*подяка*). Значення укр. *реванш* є енантіосемічним до нім. *die Revanche* лише в його третьому ЛСВ. Нім. *die Revanche* запозичене в XVII ст. з французької *revanche*, яке походить з дієслова (*se*) *revancher* «мстити, задовольнитися» < старофранц. *venchier, vengier* «мстити, карати»²⁸. Значення «відплатити за послугу» розвинулося уже в німецькому слові і не має відповідника в укр. *реванш*.

Німецький іменник *die Clique* і його український відповідник *кліка* «(зневажл.) коло осіб, які переслідують інтереси власної групи» походять з франц. *clique*, яке розвинулося зі старофранц. *cliquer, clinquer* «шуміти, звучати». У німецькій мові це слово вперше засвідчене у XVIII столітті як насмішкувате найменування літературних і митецьких груп. Пізніше *die Clique* стало позначати економічні і політичні угруповання і набуло при цьому негативної конотації, пор. *Cliquenwirtschaft*. В українську мову цей іменник потрапив через німецьке посередництво. Позитивне значення «коло друзів, знайомих» з'явилося в німецькому слові досить пізно і не було перейняте українською мовою.

Іншими прикладами внутрішньомовної автоантонімії одного з іменників, яка спричинила появу міжмовної енантіосемії, є нім. *die Chronik* «історичне зображення» й укр. *хроніка*, яка має водночас значення «стисла інформація щодо актуальних подій»; нім. *der Realisator* «виробник, продуцент, автор або режисер фільму» й укр. *реалізатор*, який має додатково значення «продавець, менеджер збуту»; нім. *Romantik* «романтика, казковість, романтичний настрій» й укр. *романтика* «(тж.) героїка, героїзм»; нім. *das Fabrikat* «промисловий виріб; виготовлений вручну виріб» й укр. *фабрикат* «готовий фабричний виріб»; нім. *das Konzept* «ескіз, нарис; чітко окреслений план» й укр. *концепт* «формулювання; вигадка, фантазія» тощо.

Аналогічний розвиток виявлено і серед дієслів. Так, нім. *riskieren* й укр. *ризикувати* «наважитися; йти на ризик» походять або з італ. *risco* «скала, риф», яке розвинулося в значення «ризикувати» через проміжну ланку «риф» як небезпека для кораблів», або з ранньороманського *rixicare від лат. *rixāri* «суперечити, протиріччати» на позначення непередбачуваного супротиву в боротьбі. Проте в німецькому дієслові з'явилася внутрішньослівна енантіосемія «насмілитися, обережно

---

²⁸ Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Bearb. von E. Seebold. 23. Aufl. Berlin : de Gruyter, 1995. S. 683.

спробувати», не засвідчена в українському відповіднику, як-от: *sie riskierte ein zaghaftes Lächeln*.

Німецьке дієслово *intrigieren* й український відповідник *інтригувати* мають спільне значення «плетти інтриги», яке зводиться до франц. *intriguer* «інтригувати, заганяти в глухий кут» (< італ. *intrigare* «втягувати, заплутати» < лат. *intricare*). Проте в українській мові розвинулося позитивне значення «зацікавити, захопити». Іншими прикладами внутрішньослівної автоантонімії одного з дієслів є нім. *sanktionieren* з протилежними значеннями «ухвалити, підтримати» і «накласти санкції» і його український відповідник *санкціонувати* «схвалити, визнати законним», нім. *revanchieren* «відомстити; віддячити, подякувати» й укр. *реваншувати* «поститися, звести рахунки» тощо.

Внутрішньомовна автоантонімія сприяла появі міжмовної енантіосемії також у низці прикметникових оморядів. Так, нім. *delikat* має протилежні значення «ніжний, обережний, делікатний» (*ein Problem delikat behandeln*) і «вибагливий, примхливий» (*Er ist im Essen ziemlich delikat*). Він запозичений до німецької мови у XVI столітті з франц. *délicat* (< лат. *dēlicātus* «ніжний, елегантний, пишний»). До української мови прикметник *делікатний* потрапив з французької через польське посередництво і зберіг лише значення «ввічливий, люб'язний; витончений». Іншими прикладами внутрішньослівної енантіосемії одного з прикметників є нім. *periodisch*, який об'єднує протилежні значення «регулярний, систематичний» і «нерегулярний, циклічний», та його український відповідник *періодичний* зі значенням «регулярний, систематичний»; нім. *romantisch* «романтичний, казковий, мрійливий» й укр. *романтичний* з додатковим значенням «героїчний» та інші.

Від цих випадків міжмовної енантіосемії слід відрізнити явища, які ґрунтуються на внутрішньослівному антифразисі одного з відповідників. Так, німецький прикметник *brutal* «грубий, жорстокий» запозичений у XVI столітті з пізньолат. *brūtalīs* «нерозважливий, звірачий» (< лат. *brūtus* «байдужий, безсердечний»). У молодіжному жаргоні його вживають в експресивно-оцінному значенні «чудовий, грандіозний» і використовують для вираження позитивної оцінки з емоційним захопленням, як-от: *das finde ich echt brutal; die Disco ist ein brutaler Schuppen*. Тут ідеться про зміну значення на основі контрасту десигнатів, коли певне слово уособлює інше слово з протилежним значенням або конотацією. Це явище відоме як антифразис – риторична фігура, яка виражає протилежне позначуваному. Антифразисні значення, на противагу автоантонімам, не належать до одного й того ж семантичного поля. Протиставлення фіксується у сфері семантичного знання на рівні десигната. У таких випадках нема логічного протиставлення, обидва значення протирічать одне одному стосовно їх конотації. Це означає, що міжмовна енантіосемія спричинена контрастом між десигнатами. Український відповідник

брутальний потрапив з французької через польське посередництво і вживається у значенні «грубий, жорстокий».

Від антифразису слід відрізнити такі випадки, як нім. *grandios* «чудовий; (насмішк.) жалюгідний» й укр. *грандіозний* «чудовий, колосальний». Обидва слова зводяться до італ. *grandioso*, похідного від *grande* «великий» (< лат. *grandis* «великий»). Значення «жалюгідний» виникло в німецькому прикметнику завдяки іронічному вживанню, як-от: *das ist doch ein grandioser Blödsinn; mit diesem Projekt ist er grandios gescheitert*. У таких випадках використовують певний контекст або знання позамовної ситуації, щоб сигналізувати дистанцію до сказаного. Під час конвенціоналізації таких виразів іронічне вживання починає фіксуватися у словниках. Український прикметник не вживається в іронічному значенні і перебуває у відношеннях міжмовної енантісемії до відповідного ЛСВ німецького прикметника.

Експресивність слів сприяє появі протилежного змісту і в іменниках. У наведених нижче прикладах іменники в обох мовах відрізняються наявністю в одному з членів енантісемічної пари емоційно-експресивного забарвлення, як-от:

Kaluppe, die; -n
(landsch.):
baufälliges *altes*
Haus; Hütte.

Халу́па, и, ж. Невелика убога житлова будівля; злиденна хата, хижа, халабуда: *Замість якоїсь прохацької халу́пи вона несподівано опинилась в чистому житлі* (Н.-Лев.); // *зневажл.* невелика занедбана хата.

Енантісемічне значення виникає тут на основі відсутності емоційно-експресивного забарвлення в нім. *die Kaluppe*. Аналогічну картину спостерігаємо також у парі слів нім. *die Baude* – укр. *буда*:

Baude, die; -, -n
(ostmd.):
abgelegene Hütte im Gebirge [mit nur einem Raum].
2. Berggasthof.

Бу́да, и, ж. 1. Невелика будівля для господарських потреб, для захисту від негоди. *Переходячи Борислав, він побачив якусь муровану буду обік села* (Фр.); // *зневажл.* злиденне приміщення, халабуда. 2. *заст.* Простий екіпаж з верхом. *Через місяць прикотила в Піски велика-велика буда* (Мирн.). 3. Невеличке крите приміщення для собаки; будка, конура.

Очевидно, слова *халу́па* і *буда* були запозичені зі слов'янських мов у німецьку мову лише в одному нейтральному ЛСВ. Іншим прикладом іронічного вживання, яке спричинило міжмовну енантісемію, є нім. *Sinfonie* «великий музичний твір для оркестру» і її український відповідник *симфонія* зі значенням «(ірон.) безладний шум, грюкіт».

В окремих випадках міжмовна енантісемія з'являється як наслідок збігу етимологічно неспоріднених слів в українській і німецькій мовах. При цьому в одній з мов, як правило, наявні омонімічні значення

відповідних слів, як-от: нім. *parieren*¹ у значенні «відбити напад; спростувати доводи», яке походить з лат. *parare* «готувати, озброювати» і *parieren*² «беззастережно слухатися» з лат. *parere* «[за наказом] з'явитися». Український відповідник *парувати* «відбивати удар противника; спростувати напади» має спільну етимологію з *parieren*¹ і перебуває в енантіосемічних відношеннях з *parieren*² «слухатися».

Питання про причини розвитку значень у протилежних напрямках у німецькій та українській мовах досі в науковій літературі не розглядалося. Робилися лише висновки загального характеру, зокрема, появу «псевдодрузів перекладача» пояснювали випадковими змінами значення у лоні певної національної мови. Проте на основі наведених вище прикладів можна висунути декілька гіпотез про походження міжмовної енантіосемії.

Найбільшу кількість міжмовних енантіосемізмів (68 омопар, 43% прикладів) становлять випадки внутрішньомовної автоантонімії одного зі слів, пор.: *Revanche* – *ревани*, *Clique* – *кліка*, *Realisator* – *реалізатор*, *Fabrikat* – *фабрикат*, *sanktionieren* – *санкціонувати*, *riskieren* – *ризикувати*, *delikat* – *делікатний*, *periodisch* – *періодичний* тощо. Причини появи автоантонімії досліджені у згаданій вище праці П.Р. Лутцайера²⁹, тому ми не будемо детально на них зупинятися. У 18 випадках (11,4%) появи міжмовної енантіосемії сприяло іронічне вживання відповідників в одній із мов, пор.: *grandios* – *грандіозний*, *Kaluppe* – *халуна*, *Baude* – *буда*, *Sinfonie* – *симфонія* тощо. У шести омопарах (3,8%) відбувається протиставлення на основі антифразису, а в чотирьох (2,5%) спостерігається збіг звучання неспоріднених слів.

Здебільшого поява енантіосемії викликана причинами культурно-історичного характеру, які ми розглянемо детальніше. Так, первинне значення іменника *гайдук* (< болгарське *хайдутин*) – «розбійник; людина, що зі зброєю в руках підстерігає у лісі, в горах людей, щоб їх обікрасти». На його основі шляхом звуження виникло значення «злочин, грабіжник», яке зберіглося як діалектний ЛСВ у нім. *Heiduck*. Після ліквідації державності у 1397 році Болгарія опинилася під владою Османської імперії. Протягом майже п'яти століть османського панування на болгарських землях активно діяв гайдуцький рух як наймасовіша форма антиосманського опору. Народні повстанці вели такий же потайний спосіб життя, переховуючись від представників турецької влади, як і лісові розбійники, тому з часом їх почали називати *хайдутинами*, що було запозичене в угорську мову у формі *hajduk*. Це слово отримало нове позитивно забарвлене значення «народний повстанець, що під час турецького владарювання вів організовану боротьбу проти турків, переховуючись у горах та лісах». Укр. *гайдук* у своїй семантичній

---

²⁹ Lutzeier P.R. Wörterbuch des Gegensinns im Deutschen. In 3 Bd. Berlin, Boston : De Gruyter, 2007. Bd. 1. S. 17.

структурі уже не зберегло негативного значення «розбійник». Сучасні нім. *Heiduck* і укр. *гайдук* енантіосемічні на основі ЛСВ з негативним значенням «розбійник» у німецькому слові.

Оскільки німецька й українська мови є далекоспорідненими, то більшість міжмовних енантіосемізмів виникла внаслідок процесу запозичення. Так, багато слів перейшло до німецької мови з латини через французьке посередництво у XVII–XVIII століттях як позитивно конотовані іноземні слова так званої епохи панування французьких смаків (нім. *Alamodezeit*). Пізніше ці слова пережили долю «непрощених гостей»: девальвацію всього чужоземного або через пейоризацію значення, або через обмеження вживання лише в розмовній мові. Погіршення значення в німецькій мові таких слів, як *Matrone*, *Patriarch*, викликане подіями новітньої історії, зокрема, студентськими заворушеннями 1968 року і, як наслідок, тенденцією зневажати авторитети (негативне значення цих та деяких інших слів зазначене в тлумачних словниках з кінця 70-х років).

Наявні також внутрішньомовні причини зміни значення. Зокрема, покращення чи погіршення значення деяких слів можна пояснити як наслідок еліпса, тобто пропуску у висловлюванні деяких структурних елементів, які мають домислюватись за контекстом. Еліпс – це перенос значення з одного знака на інший внаслідок частого спільного вживання двох знаків. Цей тип переносу значення зафіксовано в нім. *der Konkurs* «припинення платежів підприємства внаслідок його банкрутства». Вказаний іменник запозичений з лат. *concurrere* «зійтися, збігтися, зіткнутися» початково у значенні «зійтися». Сучасне значення основане на повторному запозиченні у XVIII ст. з лат. *concursum* (*crēditōrum*) «зібрання (кредиторів)», тобто процес поділу майна боржника. Через опускання іменника «кредитори» нім. *der Konkurs* зазнало звуження значення «банкрутство; неплатоспроможність». Український відповідник *конкурс* «змагання» запозичене з лат. *concurrere* «зійтися, збігтися, зіткнутися» через польське посередництво і протиставлене нім. *Konkurs*.

Еліпс спричинив також появу енантіосемії у міжмовній омопарі нім. *manierlich* «з витонченими манерами» й укр. *манірний* «позбавлений простоти, природності; маніжний, церемонний». Нім. *manierlich* походить з нім. *Manier*, запозиченого в XIII ст. з франц. *maniere* < галором. *manuaria < галором. *manuarius* «ручний; вправний». Нім. *die Manier* і укр. *манера* не мають у своїй структурі негативних сем, вони позначають стиль поведінки взагалі, але можуть вживатися з оцінними прикметниками: *gute / schlechte Manieren* – *гарні / погані манери*. Очевидно, прикметник *манірний* отримав своє негативне значення вже в українській мові і на основі цього значення є енантіосемічним до нім. *manierlich*. Це говорить про те, що розвиток полярних значень у лексико-семантичній структурі міжмовних омонімів є результатом

тривалого функціонування слів у мовленні і пов'язаний з цілою низкою умов їх вживання.

Загалом аналіз енантіосемічної лексики показує, що її неправильно зараховувати до антонімів, оскільки антоніми виражають полярність понять, тоді як енантіосемізми (як видно з наведених прикладів) – полярність неосновних, другорядних ознак значення.

ВИСНОВКИ

Результати дослідження свідчать про те, що найбільшу кількість міжмовних енантіосемізмів (68 омопар, 43% прикладів) становлять випадки внутрішньомовної автоантонімії одного зі слів. У 18 випадках (11,4%) появи міжмовної енантіосемії сприяло іронічне вживання відповідників в одній із мов. У шести омопарах (3,8%) відбувається протиставлення на основі антифразису, а в чотирьох (2,5%) спостерігається збіг звучання неспоріднених слів. Здебільшого поява енантіосемії викликана причинами культурно-історичними. Крім того, значна частина міжмовних енантіосемізмів виникла внаслідок змін значення у процесі запозичення. Так, багато слів перейшло до німецької мови з латини через французьке посередництво у XVII–XVIII століттях як позитивно конотовані іноземні слова так званої епохи панування французьких смаків. Пізніше ці слова пережили долю «непрощених гостей»: девальвацію всього чужоземного або через пейоризацію значення, або через обмеження вживання лише в розмовній мові. Наявні також внутрішньомовні причини зміни значення. Зокрема, покращення чи погіршення значення деяких слів можна пояснити як наслідок еліпса, тобто пропуску у висловлюванні деяких структурних елементів, які мають домислюватись за контекстом.

Перспективним вважаємо пошук інших мовних та позамовних причин виникнення міжмовної енантіосемії, зокрема на основі аналізу парадигматичних і синтагматичних зв'язків лексики з полярною семантикою.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються особливості німецько-української міжмовної енантіосемії на основі репрезентативної вибірки з тлумачних словників цих мов. Проведено комплексний аналіз генетичних і семантичних особливостей енантіосемізмів, що дозволило прослідкувати шляхи семантичного розвитку генетично споріднених слів та з'ясувати причини і міру семантичних розходжень між спорідненою лексикою. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки: 1) німецько-українська міжмовна енантіосемія – явище, не дуже поширене порівняно з міжмовною енантіосемією споріднених мов або внутрішньомовною енантіосемією; 2) полярність значень в емоційно-експресивній лексиці серед міжмовних омонімів зумовлена позитивною або негативною

оцінкою, наявною в окремих ЛСВ; 3) в одиничних випадках поява енантіосемії викликана причинами культурно-історичного характеру; 4) енантіосемію неправильно зараховувати до антонімічної лексики, оскільки антоніми виражають полярні поняття, а енантіосемізми – полярність другорядних ознак значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балалыкина Э.А. Семантические законы и история слов. *Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект*. Казань : Казан. гос. ун-т, 2004. С. 31–38.

2. Бунчич Д. Энантисемия внутриязыковая и межъязыковая как проблема коммуникации. URL: <http://www.uni-bonn.de/~dbuncic>.

3. Гочев Г. К вопросу о парадигматической типологии лексико-семантических вариантов многозначного слова. *Ежегодные лингвистические чтения. Сборник научных трудов, посвященный 40-летнему юбилею Великотырновского университета*. Тырново : Унив. изд-во им. Святых Кирилла и Мефодия, 2004. С. 19–25.

4. Етимологічний словник української мови: у 7 томах / За ред. О.С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1982–2003. Т. 1: 630 с., Т. 2: 569 с., Т. 3: 620 с., Т. 4: 652 с.

5. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. Москва : Наука, 1973. 272 с.

6. Новый німецько-український, українсько-німецький словник: 60 тисяч слів та словосполучень. 2-ге вид. / За ред. Е.І. Лисенко. Київ : Вид-во А.С.К., 2004. 1024 с.

7. Новый глумачний словник української мови в 4-х томах (42000 слів) / Укл. В. Яременко, О. Сліпущко. Київ : Аконіт, 1999. Т. 1: 910 с., Т. 2: 911 с., Т. 3: 927 с., Т. 4: 941 с.

8. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. Москва : Наука, 1972. 310 с.

9. Хрестоматия по истории русского языкознания / Под ред. Ф.П. Филина. Москва, 1973. С. 259–264.

10. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.

11. Смирницкая О.А. Наименования космологических объектов в мифе и языке. *Вестник МГУ. Серия 9. Филология*, № 1. 2002. С. 7–21.

12. Федоренко Т.А. Энантисемия в современном украинском языке : авт. ... канд. фил. наук. 10.02.02. Киев, 1989. 18 с.

13. Abel C. Über den Gegensinn der Urworte. Leipzig : Verlag von Wilhelm Friedrich, 1884. 65 S.

14. Blank A. Prinzipien des lexikalischen Bedeutungswandels am Beispiel der romanischen Sprachen. Tübingen : Niemeyer, 1997. 533 S.

15. Cassirer E. Philosophie der symbolischen Formen. Teil 1: Die Sprache. Hamburg : Felix Meiner, 2010. 598 S.

16. Duden. Deutsches Universalwörterbuch / Hrsg. von G. Drosdowski. 2. völlig neu bearb. Aufl. Mannheim–Wien–Zürich : Dudenverlag, 1989. 1816 S.

17. Freud S. Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. Teil 1: Vorlesung I–IV. Leipzig : Heller & Cie, 1916. 270 S.

18. Holthausen F. Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen, Altnorwegisch-isländischen einschließlich der Lehn- und Fremdwörter sowie der Eigennamen. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht. 1948. 368 S.

19. Lutzeier P.R. Wörterbuch des Gegensinns im Deutschen. In 3 Bd. Berlin, Boston : De Gruyter, 2007. 754 S. 887 S. 317 S.

20. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Bearb. von E. Seebold. 23. Aufl. Berlin : de Gruyter, 1995. 921 S.

21. Panasiuk I. Kulturelle Aspekte der Übersetzung: Anwendung des ethnopsycholinguistischen Lakunen-Modells auf die Analyse und Übersetzung literarischer Texte. Münster : Lit, 2005. 305 S.

22. Wiemer B. Zur Enantiosemie im strikten Sinne: zwischen Pragmatik und (lexikalischer) Semantik. *Aspekte, Kategorien und Kontakte slavischer Sprachen: Festschrift für Volkmar Lehmann zum 65. Geburtstag.* / Hrsg. von B. Brehmer, K. Fischer, G. Krumbholz. Hamburg : Kovač, 2008. S. 404–416.

Information about the authors:

Kiyko S. V.,

Doctor of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Germanic, General and
Comparative Linguistics
of the Faculty for Foreign Languages
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho str., Chernivtsi, 58000, Ukraine

Basniak T. A.,

Candidate of Philological Sciences,
Assistant Professor at the Department of Modern Foreign Languages and
Translation
of the Faculty for History, Political Science and International Relations
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho str., Chernivtsi, 58000, Ukraine